

Курносів Ю. Історія України. — К., 1992. 11. Кульчицький С. Голодомор // Довідник з історії України. — Вид. 2-е. — К., 2001. 12. Куліш А. Геноцид. Голодомор 1932—1933 рр. — Київ—Харків, 2001. 13. Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917—1937. — К., 1987. 14. Промова В. Чубаря на III Конференції КП(б)У // Вісті, 1932, 11 липня. 15. Правда, 1988, 28 октября. 16. Правда, 1932, 14 июля. 17. Правда, 1933, 23 февраля. 18. Субтельний О. Україна: історія. — К., 1991. 19. Турченко Ф. Новітня історія України (1917—1945). — К., 1994. 20. Урядовий кур'єр, 1993, 20 лютого.

С.О. Шамара, Л.В. Калиушко

Черкаський державний університет імені Б. Хмельницького

ГОЛОДОМОР ЯК ПОЛІТИКА ЕТНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

© Шамара С.О., Калиушко Л.В., 2003

Висвітлено проблему голоду 1932—1933 рр., враховуючи новий підхід, — як політику комуністичної партії, що була спрямована на знищення української національної свідомості та створення нового типу людей — “радянського народу”.

Голод, що виник в 1932—1933 рр. і визначив мільйони людських доль, став ще одним лихоліттям шойно сформованої модерної української нації. Сьогодні, після довготривалого замовчування, дуже болісно усвідомлювати те, що він був неприродним, тобто спеціально влаштованим. Ще гнітючішим, “найважливішим, — пише О. Субтельний, — у трагедії голоду є те, що його можна було уникнути” [8, 508]. Врожай 1932 року не був катастрофічним. Його показники трохи більше 10 % були нижчими за середній рівень врожайності. Тож дослідники стали шукати інші причини масового голодування.

Після проголошення незалежності України вчені, політики та й уся свідомо українська громадськість стали частіше говорити про голод 1932—1933 рр., як про цілеспрямовану політику радянської системи на винищення української нації. Так виникла концепція голодомору в Україні.

Ми не ставимо за мету дослідження довести, що тактика штучного голодомору (а його все більше визнають і доводять як такий) була спрямована тільки на геноцид українства як потенційної опозиції радянській владі. На наш погляд, голодомор, як і геноцид, — поняття фактично доведені по відношенню до подій українського села на початку 30-х років. Д. Табачник, наприклад, вважає, що “голод 33-го в Україні — це не фізіологічне явище, а насамперед цинічна форма політичного терору, проблемами якої повинні перейматися історики, соціологи, правники і політики” [9, 25]. Ми ж маємо з’ясувати як був і чи був пов’язаний геноцид, як різновид фізичного винищення нації, з етноцидними заходами, що, безумовно, супроводжували перший процес і були спрямовані на одночасове з ним, перманентне вирішення суттєво інших, конкретних питань — зокрема, такого бентежного для природи радянської системи, національного питання в його духовному та морально-етичному вимірах.

Як зазначає О. Майборода, “на відміну від геноциду, який прагне тієї самої мети шляхом фізичного винищення етносу, етноцид розрахований на її досягнення за допомогою комплексу

заходів по зруйнуванню системних зв'язків усередині народу, підштовхуючи його представників до переходу в іншу етнічну якість” [5, 267]. Так, передбачалося, що національна ідентичність перейде в радянську, а на селі зокрема — це буде проходити у вигляді трансформації образу українського селянина в образ радянського колгоспника. Етнічна якість підмінювалась соціальною і відкидалась як один із можливих чинників суспільного прогресу. Статус колгоспника говорив про прихильність радянської влади до того, хто його мав; господарю ж і власнику землі загрожували оголошення його “куркулем”, а значить — і розкуркулення, і дуже часто зі звинуваченням в націоналістичній, антирадянській, саботажницькій діяльності.

Доволі дискусійним, на наш погляд, є питання про те, яка з парадигм — етноцидна чи геноцидна — була провідною для сталінського керівництва під час голодомору. Просто фізичне знищення населення СРСР в умовах колективізації та індустріалізації навряд чи було вигідним. Боротьба Сталіна з опозицією в Україні зосереджувалась передусім навколо національного питання. І тут у нього було набагато менше “чесних” засобів на відміну від “реформаторських”, показових спроб в народному господарстві. Національне питання мало політичний характер, а значить його слід було ліквідувати до того, як воно набуде масової політизації. Тож, слід було, передусім, розгромити здобутки політики так званої “коренізації”, що в Україні проходила, на думку багатьох авторитетних дослідників, достатньо ефективно. Згортання українізації збіглося з голодуванням селянства — і це дуже показово. Саме тому, коли перед радянською системою постало запитання, хто ж має “більше” голодувати (до речі, враховуючи колосальні ресурси тодішнього радянського простору, влада без особливих труднощів могла зробити їх перерозподіл і уникнути голодування), вибір був зроблений не на користь національно окресленої внутрішньої республіки. І якщо навіть припустити, що хтось все одно був приречений на вимирання, то всю силу цього страшного удару було спрямовано якраз на національно свідомий елемент. Показовими у цьому відношенні є слова Л. Кагановича, які були сказані у відповідь на запитання іноземного кореспондента про факти людодійства в голодуючій Україні: “Нехай краще вони самі себе їдять, ніж вони будуть їсти нас” [10, 234]. Окрім того, ще в 1925 р. Сталін наголошував: “Селянство становить основну армію національного руху... без селянської армії не буває і не може бути сильного національного руху. Саме це і мають на увазі, коли говорять, що національне питання — є, по суті справ, питання селянське” [1, 57]. Але в селянстві Сталін побоювався саме масового руху. Організувати ж останній могли тільки національно свідомі елементи. Один тільки факт того, що на селі розмовляли переважно рідною українською мовою, свідчив про можливість мобілізації українства на захист своїх інтересів. У пам'яті залишалася отаманщина, від моменту придушення якої пройшло не так вже й багато часу; радянська влада знала, що в еміграції, так само як і в УСРР, існують центри, які не полишають надій на відродження української держави. Ізолювати село механічно від національно-визвольних процесів було неможливо. Але підірвати духовну основу селянського світосприйняття радянська система таки наважилася, перетворивши українського селянина на один із варіантів будь-якого біологічного індивіда на планеті, що хоче лише їсти для того, щоб існувати. Поступово формувалася етноцидна парадигма в голодоморі.

У 1930 р. в українській комуністичній пресі знаходимо таку офіційну думку: “спеціальне завдання колективізації на Україні полягає в тому, щоб... знищити соціальну базу українського

націоналізму —індивідуальне селянське господарство” [8, 511]. На початок 30-х рр. перед сталінізмом все гостріше поставали два взаємопов’язаних питання: національне і селянське. Якщо для “вирішення” першого, окремо від другого, так само, як і у комплексі з ним, радянська система вже мала величезну ідеологічну і репресивну машину, то селянське питання до цього моменту вирішувалося методами і засобами колективізації фактично відірвано від національного. Для руйнації традиційного для українського селянина індивідуального господарства необхідні були механізми, які б змогли викоренити ці традиції на рівні свідомості та підсвідомості. Не забувало партійне керівництво і про національну самосвідомість. Тож, де “залишити” найнапруженішу голодуючу ситуацію в 1932—1933 рр., на нашу думку, сталінська команда вирішувала насамперед зважаючи на завдання приборкання національних елементів. Визначальною стала саме етноцидна парадигма сталінської політики голодомору, хоча незаперечною і очевиднішою залишається геноцидна. Проте, як на нас, протиріччя в цьому не має: перша парадигма породила другу і знайшла в ній свою найдраматичнішу реалізацію в історії всієї української нації.

Якими ж конкретними етноцидними заходами супроводжувався геноцид українства під час голодомору? Слід зазначити, сталінська політика достатньо послідовно (якщо так можна висловитися щодо мільйонів людських жертв) підійшла до “вирішення” всіх нагальних проблем, що виникли під час голодування в 1932—1933 рр.

Одним із засобів ведення етноцидної кампанії, як свідчить практика, є депортація населення нації і “розселення її на новому місці у дисперсній або анклавній формі” [5, 267]. Саме на час голодомору припадає остання хвиля “розкуркулення” українського господаря, тобто відбувалося остаточне руйнування залишків системних зв’язків всередині заможного українського селянства. Сотні тисяч сімей потягнулися до Зеленого клину, на будівництво Біломорсько-Балтійського каналу, в Сибір, де їх чекали тяжкі виправні роботи. Штучно створений голод в Україні, можна припустити, ще більше “стимулював” щойно розкуркулених українців до виїзду — вони були готові більше до депортації в країну ведмедів, ніж до голодної смерті на батьківщині. Звісно ж ніхто не йшов спеціально записуватися в чергу “потенційних куркулів”, але той, хто потрапив у справи “розкуркулених” в 1932—1933 рр. волів скоріше виїхати, ніж померти — тактика сталіністів спрацьовувала — будь-яка, не те щоб національна, навіть людська гідна свідомість була розпорошена. Люди функціонували на рівні інстинктів.

Ще одним стимулом для переселення у людей, що підлягали йому, був шанс втекти. Історія свідчить, що спроби втеч депортованих є далеко не поодинокими. Але це не зупиняло геноцидну машину, запущену Сталінім в 30-х роках. “Шкідника”, “шпигуна”, “втікача” зазвичай знаходили.

За даними Роберта Конквеста, кількість депортованих “куркулів” в період між жовтнем 1931 і травнем 1933 років становила близько “150 тис. родин, або між 0,75 і понад 1 млн. душ” [4, 141]. За офіційними повідомленнями, колгоспам упродовж 1929—1933 рр. було передано більше 15 млн. га “куркульських” ґрунтів.

Наступним заходом, який мало на озброєнні радянське керівництво для впровадження етноцидної кампанії в Україні під час голодомору, була переселенська політика з-за меж УСРР. Географія українського села 30-х років свідчить, що в цей час масово почали зникати сільські

пункти, як такі. Інколи повністю вимирало населення навіть великих сіл. У цих випадках організовувалося командне заселення, причому влада зазвичай надавала перевагу переселенню в Україну селян з Росії та Білорусії, ніж з інших районів УСРР. Документи свідчать, що в цьому сенсі план, який ставився перед переселенською кампанією, намагалися перевиконати. Так, одна з підсумкових відомостей про відправлення ешелонів з переселенцями в Україну з Росії та БРСР від 28 грудня 1933 р. свідчить про те, що план перевиконано по всіх областях заселення від 2,7 % до 6,6 % поверх передбачуваної кількості [3, 642]. Політика “розбавлення” і “перетасовування” іншими етносами “несвідомого елемента”, яким був для радянської влади український селянин, ще раз говорить нам про основну її мету — “вирішення” національного питання за допомогою облітерації національних рис навіть на рівні селянської соціокультурної свідомості. Така етноцидна процедура, що впроваджувалася партапаратом, зважаючи на нібито необхідність вирішити проблему голоду і хлібозаготівель на місцях, була лише одним із багатьох тактичних заходів з формування “радянського народу” на кістках цілих націй.

Не можна сказати, що політика етноциду голодом, завуальовано впроваджувана в УСРР, розповсюджувалася лише на українську модерну націю. Уважний перегляд документів про голод 1932—1933 рр. свідчить про те, що поряд з українськими прізвищами досить розповсюдженими є, наприклад, єврейські та польські. На нашу думку, останнє міркування може свідчити не стільки про те, що УСРР була багатоетнічною республікою в складі СРСР — це і так беззаперечний факт, — як про те, що політика етноциду була універсальним прийомом “радянзації” населення СРСР будь-якого етнічного походження. Скажімо, російській спільноті стосовно “радянзації” було легше: імперська спадщина Росії як імперії, була замінена на імперську радянську тоталітарну свідомість, що структурно залишалась великодержавною. Вона “обіцяла” залишити всім тим, хто найбільше був зацікавлений в своєму “російському статусі”, політичні та соціокультурні пільги в наддержаві, де уніфікованою вважалася саме російська мова, а столицею була Москва. До речі, при всьому тому, що росіяни теж становили чималу частину населення УСРР, російські прізвища чи не найменше зустрічаються в документах з розкуркулення, справах з хлібозаготівель та смертей від голоду. Останнє — слід підкреслити — не є тенденцією запропонованої доповіді, а є тенденцією, поміченою якраз в документальних свідченнях. Це, на наш погляд, ще раз вказує на те, що етноцид та упереджене ставлення до національних елементів під час голодомору 1932—1933 рр. набували значного поширення. Б. Кравченко, наприклад, стверджує, що українським колгоспникам під час колективізації і голоду платили вдвічі менше ніж російським [8, 510]. Проте, на кого найбільше звернула увагу етноцидна кампанія голодомору, може яскраво свідчити одна з епістолярних згадок групи білоруських робітників влітку 1932 р.: “...Всюди безліч голодних, обірваних українців, котрі лежать на вулицях містечок Білорусії... Українців голодом хочуть задушити, а в газетах пишуть, що все добре” [7, 39]. Як тут не процитувати Р. Конквеста: “Голод запланувала Москва для знищення українського селянства, як національного бастиону. Українських селян нищили не тому, що вони були селянами, а тому, що вони були українцями” [7, 39]. Риторичною з приводу голодомору у цьому сенсі є думка і П. Ящука.

Голодомор, в його розумінні, це “винищення українського народу з прихопленням польського і німецького населення з християнською ментальністю на тлі всеохоплюючого вимордовування цих етносів терором і репресіями, в основі яких була не видумана класова боротьба, а ксенофобія, кровожерство так званої еліти одержимих сатанинською революційністю народів до тих народів, котрі не прийняли їх за свою антихристиянську революційність” [10, 218]. Зрозуміло, що народом, одержимим “сатанинською революційністю”, були здебільшого росіяни, які повірили в радянську доктрину. Вони стали виношувати на заміну християнству нову квазірелігію — комунізм. Насадження цієї “релігії” передбачало профілактичне здійснення іншої етноцидної процедури — ліквідацію національних церков.

Про те, що занепад і ліквідація українського церковного життя в другій половині 30-х рр. пов’язана з голодомором українського селянства в 1932—1933 рр., не може бути й сумніву. Адже після офіційного наступу радянської тоталітарної системи на церкву, що почався наприкінці 20-х років, і навіть після того як “священики ставали переслідуваною меншістю і деякі з них, слабкіші духом, підкорялися властям або зовсім відходили від релігії, основна маса селянства майже повсюдно, як повідомлялося, об’єднувалася на захист більшості священників, які намагалися оборонити свій спосіб життя та віру” [4, 227]. Селянство завжди потребувало духовної підтримки з боку церкви і завжди дбало про те, щоб цей інститут справно функціонував. Ситуація докорінно змінилася саме в 1932—1933 рр. Голодний український селянин, сім’я якого пухла з голоду, вже не мав ні сил, ні бажання йти з таким же сусідом боронити церкву і допомагати священикам зерном, яйцем, м’ясом і дровами — на це просто не було реальних можливостей. Духовність українства банкрутіла на очах. До речі, слід відзначити значення церкви під час голодомору в Україні — вона була чи не єдиною установою, яка спромоглася хоч як-небудь боротися з цим штучним лихоліттям, надаючи притулок знедоленим, розподіляючи останні харчові запаси. Зрештою, після деморалізації селянства в 1932—1933 рр., одним з її етноцидних наслідків стала ліквідація українських церков.

Не кращою була ситуація в сільській освіті. Як відомо, однією з форм етноциду був лінгвоцид, — він проявився в згортанні і знищенні українізації. Було розраховано, що балануючи на межі життя і смерті, вчитель більш усього перейматиметься куснем хліба, ніж українізацією. Це, своєю чергою, не могло не відобразитись на духовних основах сільської освіти — в умовах повсякденного голоду і смертності навряд чи хтось відрізняв твори Шевченка від постанов Сталіна. Зрештою, за допомогою голодомору і лінгвіцидна кампанія була виконана радянською системою сповна. Особливим її досягненням стало те, що вона пройшла масово, через більшість населення Української СРР.

Не менш показовими були й інші заходи радянської політики, що “обслуговували” голодомор в Україні і були якомога більше скеровані на вирішення національного і селянського питань у комплексі. Все це вилилось у доволі своєрідну систему заходів контролю, нагляду і покарань. “Уже в 1930 році усі колгоспні поля були обтикані вежами, на яких чатували озброєні вогнепальною зброєю постові” [7, 81]. Система внутрішніх паспортів, щойно введена радянським апаратом, була спрямована зовсім не на виявлення безпритульного елемента в

містах, а, скоріше, для спостереження та контролю за можливими міграційними процесами серед селянства. На 1932—1933 рр. українського селянина можна було порівняти за мисливською аналогією із загнаним у яму звіром. Залишалося лише два варіанти: або вбити його самому, або залишити на голодну смерть. На перше, в широкому розумінні, радянська влада не наважувалася — занадто великим був “звір”, а от другим скористалася сповна.

Окрім депортацій, смертей від голоду, нищення української нації в 1932—1933 рр. у зв’язку саме з голодом відбувалося і за іншою схемою. 7 серпня 1932 року ЦВК СРСР схвалив закон “Про зміцнення соціалістичної власності”. У поєднанні з голодом, що змушував людей “посягати” на цю власність, дія закону виявилася напрочуд ефективною: “Лише за перший рік було засуджено близько 300 тис. громадян, з них 5 % — до розстрілу, 55 % — до десяти літ позбавлення волі” [2, 79]. Етноцидна дія цього закону для української нації становила близько двох третин засуджених СРСР у справах розкрадання майна на 1932—1933 рр. Переважна більшість засуджених так і не повернулася із в’язниць.

Після втілення в життя такої жахливої за своїм змістом, потворної за засобами, політики штучного голодомору в Україні, радянська система звісно ж могла заявляти (як це робив Мендель Хатаєвич) таке: “Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробовуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну!” [8, 510].

Етноцидні наслідки голодомору українська нація відчуває і по сьогодні. Дозволимо собі навести досить містку з цього приводу думку Дж. Мейса: “Знищення Сталіним українського селянства під час колективізації сільського господарства і надто за часів штучного голодомору 1933-го року та знищення традиційних національних (у тому числі й комуністичних) еліт у період 1929—1939 рр. створило такий розрив у національному розвитку і національній історії, який важко переоцінити. Справжні первені теперішньої незалежної України можуть бути знайдені тільки пізніше. Тому що попередні покоління були непевні навіть щодо власних дітей, перетворюваних на Павликів Морозових. Великою мірою вони не вмiли чи боялися передавати власні культурні, духовні, моральні цінності наступним поколінням. Тут можна навести свідчення одного відомого українського поета про те, що коли він повертався з вулиці додому, його батьки замовкали, а батько шепотів матері: “Тихо, ми не знаємо, з ким діти розмовляють”. І це був масовий феномен у Радянському Союзі впродовж тривалого періоду, періоду зміни не одного покоління” [6, 153]. Що змінилося з того часу? Так, сьогодні ми не вибираємо між куснем хліба і національною ідеєю. А якби довелося?.. Систематичне руйнування української національної свідомості, починаючи саме з часів голодомору (і впродовж всього “радянського історичного експерименту”) виробило в ній комплекс зникаючого народу, що ось-ось вимре і стане привидом. Таке ставлення дало свої результати — звернімо увагу, найпершим завданням кожної української сім’ї сьогодні є забезпечення себе харчами. Можна стверджувати, що це завжди було в менталітеті українського господаря, але, погодьтеся, — полювання сучасного українця на харч нагадує фанатичні хрестові походи на

продуктові магазини. Причому, “наїстися” не можуть не тільки верстви з малим достатком. Цей привид у підсвідомості — “комплекс голодної нації”. І це не бабусині залякування, він у нашій крові.

Тож вплив етноцидної кампанії сталінського голодомору українська нація відчуває і по сей день. Нація, як суспільний організм, завжди знає про свої рани, котрі не загоюються роками. Ці рани відкарбовуються в суспільній свідомості та історичній пам’яті, і ще довго визначають типові для всіх її членів переживання і поведінку. Сьогодні українська нація проводить жалобні дні з нагоди 70-річчя голодомору українського села. Але для такої пам’яті, на наш погляд, круглі дати роковин необов’язкові. Скорбота не старіє, не змінюється від річниць. Вона вічна.

1. Даниленко В., Бондарчук П. Крах політики українізації і голод 1932—1933 рр. // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теор. конф. — К., 28 листопада 1998 р.: Матеріали / Редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. — К. — Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. — С. 51—63. 2. Жорна: нариси, спогади, документи: Про політичні репресії на Черкащині в період тоталітарного режиму / Гол. ред. А.Ю. Чабан. — Кн. 2. — Черкаси, 2001. — 176 с. 3. Колективізація і голод на Україні, 1929—1933 / АН України. Інститут історії України та ін.: Упор.: Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна; Відп. ред. С.В. Кульчицький. — К.: Наукова думка, 1992. — 736 с. 4. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. — К.: Либідь, 1993. — 384 с. 5. Майборода О. Етноцид // Політологічні читання. — 1995. — № 1. — С.267—268. 6. Мейс Дж. Тягість інерції: комунізм та посткомунізм в Україні // Сучасність. — 1997. — № 7—8. — С. 152—158. 7. Портрет темряви: свідчення, документи і матеріали у двох книгах. — Кн. 1. / Упор. П. Яциук. — К. — Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1999. — 708 с. 8. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С.В. Кульчицького. — 3-тє вид., перероб. і доп. — К.: Либідь, 1993. — 720 с. 9. Табачник Д. Голод 33-го — цинічна форма політичного терору... // Віче. — 2003. — № 3. — С.24—26. 10. Яциук П. Маловивчені аспекти геноциду голодоморами в Україні // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теор. конф. — К., 28 листопада 1998 р.: Матеріали / Редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. — К. — Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. — С. 217—234.